

Наукове періодичне видання

**УКРАЇНСЬКИЙ
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК**

Науковий журнал

8 (08) липень 2016

Корчакова Н.В.

докторант кафедри психології

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

ІГНОРУВАННЯ ДОПОМОГИ ЯК ЛІНІЯ РОЗВИТКУ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Молодший шкільний вік – сенситивний період розвитку когнітивних основ просоціальної поведінки. У цей період діти засвоюють різні аспекти унікальної соціальної стратегії, сутність якої полягає у діях на благо іншої людини. Важливою лінією становлення просоціальної компетентності є розуміння існування певних обмежень у цій сфері соціальної взаємодії. У статті обговорюються питання неприйняття чи ігнорування дітьми молодшого шкільного віку допомоги, когнітивно-мотиваційні основи позиційних виборів, здатності дітей вибірково ставитися до потенційних суб'єктів допомоги, аналізувати власні можливості у вирішенні проблемної ситуації.

Ключові слова: просоціальна поведінка, допомога, реципієнт допомоги, просоціальна компетентність, молодший шкільний вік.

Младший школьный возраст – сенситивный период развития когнитивных основ просоциального поведения. В данный период дети усваивают различные аспекты этой уникальной социальной стратегии, сущность которой состоит в действиях на благо другого человека. Важной линией становления просоциальной компетентности является понимание определенных ограничений в данной сфере социального взаимодействия. В статье обсуждаются вопросы неприятия или игнорирования детьми помощи, когнитивно-мотивационные основы позиционных выборов, способность детей избирательно относиться к субъектам помощи, анализировать свои возможности в решении проблемной ситуации.

Ключевые слова: просоциальное поведение, помощь, реципиент помощи, просоциальная компетентность, младший школьный возраст.

Elementary school age is a sensitive period in the development of cognitive basis of prosocial behaviour. At this age children learn different aspects of this unique social strategy, which aim is benefit of others. The important sphere of development of prosocial competence is understanding some limits, existing in the nature of social interaction. The issues of children's ignoring or even rejection of help, offered by others, are discussed in the article. The author examines the children's ability to make a selective choice of helper and studies the cognitive – motivational basis of this choice. Author singles out 8 groups of children's motivational judgments regarding their rejection of help. The existence of correct appraisal of their own abilities and social potentials is a guarantee of successful children's social development.

Key words: prosocial behavior, helping behavior, recipient of help, prosocial competence, elementary school age.

Актуальність дослідження. Питання просоціального розвитку особистості належить до сучасних напрямків психологічних досліджень. Окремою лінією наукового аналізу є вивчення вікового генезу просоціальності (Гольцова Т. В., 2003 [2]; Галаніна В. В. [1], 2003; Павелків Р. В., Корчакова Н. В., 2013 [4]; Cote S. et al., 2002; Nantel-Vivier A., et al., 2009; Eisenberg N. et al., 2006; House B. R. et al., 2012. Виокремлення проблеми онтогенетичного розвитку просоціальної поведінки у самостійну лінію є позитивною тенденцією, яка забезпечує можливість узагальнювати результатів розрізних досліджень. Її основною метою є встановлення тенденцій і індивідуальних відмінностей

у просоціальному розвитку і функціонуванні стратегії протягом онтогенезу. Дослідження спрямовуються на вивчення ранніх витоків феномену, особливостей його розвитку на різних етапах онтогенезу, специфіки основних видів просоціальної активності. У роботах обговорюються як поведінкові, так і когнітивно-мотиваційні складові просоціальності.

Мета статті полягає у експериментальному аналізі уявлень дітей про наявність певних обмежень у прийнятті допомоги. Зазначимо, що робіт цього спрямування у науковій літературі досить мало. Окремі аспекти проблеми розглядаються при вивченні генези когнітивної складової просоціальної поведінки (Гольцова Т. В. ;

Лаліна Н. Л.; Heiphetz L., Young L., 2014; F. Lai et al., 2012). Основна увага у цих дослідженнях зосереджується перш за все на здатності дітей визначати альтруїстичні поняття, розкривати їхню сутність. Психологічні механізми відмови дітей від прийняття допомоги безпосереднім предметом дослідження не виступають.

Як відомо, просоціальна активність завжди передбачає як мінімум двох учасників: людину, що надає підтримку (суб'єкт допомоги) та партнера, що її отримує (реципієнта). Розуміння природи і сутності міжособистісних процесів, що розгортаються у цій діаді є важливим аспектом розвитку просоціальної компетентності дітей. Люди мають схильність позитивно реагувати на допомогу, приймати її, але існують і певні психологічні механізми, які спричиняють відторгнення просоціальних актів, негативне ставлення до спроб надати підтримку.

Чию ж допомогу діти схильні ігнорувати? Зазначимо, що релевантні міркування по цьому питанню висловила більшість (85,3 відсотків) учасників опитування (див. табл. 1). При цьому показник відмов та неточних відповідей протягом вікового періоду істотно зменшується (від 21,0 відсотка у першій віковій підгрупі до 6,2 відсотка у підгрупі дітей десятого року життя), що вказує не лише на підвищення когнітивних можливостей дітей у розумінні міжособистісних процесів, але і формування позиційних основ поведінки.

Перейдемо до аналізу змістового компонента дитячих розмірковувань. Опитування показали, що лише незначна кількість учасників висловили згоду приймати підтримку від любого суб'єкта допомоги. Свою позицію діти мотивували тим, що «будь-яка допомога може бути корисна». Вони готові прийняти її від любой людини, «коли це необхідно». Частина дітей зазначали, що партнерів, від яких вони не хотіли б прийняти допомогу взагалі немає. У цілому по віковій вибірці ця підгрупа дітей склала 13,6 відсотків (див. табл. 1). При цьому особливих відмінностей у її представленості у різних вікових підгрупах не простежується.

Аналізуючи дитячі позиції ми переконалися, що все розмаїття мотиваційних підстав відторгнення допомоги можна звести до двох факторів: непривабливість суб'єкта допомо-

ги та особливості міжособистісних стосунків між учасниками просоціальної взаємодії. Перша група мотивів включає декілька ліній дитячих міркувань. Зокрема це виокремлення негативних характеристик партнера, переважно узагальнюючого типу («недобра людина», «зла», «жорстока», «злочинець») чи асоціальних ознак у її поведінці («робить зло іншим», «насміхається над іншими», «дражниться»). До цієї ж категорії суджень можна віднести і міркування дітей щодо непривабливості мотивів поведінки суб'єкта допомоги, відсутності у його намірах ширості чи, навпаки, наявності прагнення отримати винагороду. Допомога, яка надається без особливого бажання сприймається дітьми як небажана. Підтвердження цих ідей ми знаходимо і у відповідях дітей на питання про звернення за допомогою до товариша, за умови невпевненості у його бажанні підтримати. Більше третини дітей усіх вікових підгруп відмовляються звертатися за допомогою до такого невмотивованого партнера. Причому вікова динаміка цієї позиції висхідна. Якщо у наймолодшій підгрупі негативну позицію задекларували 35,5 відсотків дітей, то у найстаршій підгрупі її обрали 43,7 відсотків учасників (див. табл. 2).

Небажаними просоціальними партнерами діти сприймають також людей, чію діяльність оцінюють як мало успішну, сумніваються у її компетентності («сам не знає», «сам не вміє»). У цьому випадку простежується проектування дітьми гіпотетичної ситуації на реальне шкільного життя. Прототипом таких непривабливих партнерів переважно виступають однокласники, допомога яких при вирішенні навчальних завдань не завжди є результативною. У категорії «непривабливого партнера» незначний відсоток ідей пов'язані з дією мотивів турботи чи опіки відносно суб'єкта допомоги. Діти вказують на те, що не хотіли б прийняти допомогу від тих, хто сам її потребує або ж сприймається як більш слабкий чи менш самодостатній («від молодшого братика», «від старенького», «від бідного»). Аналіз представленості цієї категорії міркувань показує, що по віковому періоду вона склала більше третини висловлювань (36,7 відсотки). Найчастіше ця група доведень представлена у наймолодшій віковій підгрупі.

де вона займає домінуючу позицію (44,9 відсотки).

Як уже зазначалося, другою групою мотивів ігнорування допомоги молодшими школярами є характер міжособистісних стосунків. Фактично ця категорія доведень була використана не лише половиною дітей (50,7 відсотка), але й має найяскравішу вікову динаміку (із 40,8 відсотка на початку періоду до 55,0 відсотка до його завершення). У дитячих висловлюваннях чітко простежуються три основні лінії доведення: відсутність міжособистісних зв'язків («чужинці», «чужі люди», «незнайомі»); виокремлення конкретних людей, чия допомога є небажаною і, нарешті, обговорення деструктивних форм взаємодії («мене не розуміють», «погано ставляться до мене», «мені бажають зла», «я з ними не дружу», «з ким посварився»). Називаючи конкретних людей молодші школярі зосереджують увагу на дітях з найближчого оточення. Це переважно однокласники чи сусіди. Виокремлення дорослих, у цьому контексті, зустрічається досить рідко і зумовлене дією певних негативними стереотипами («циган», «того, хто хоче мене вкрати»,

«Путіна») чи отриманою психотравмою. Зокремо Назар М. (8 р. 9 міс.) зазначає: «Я б не хотів прийняти допомогу від тата, бо він нас покинув». Співставлення трьох ліній доведень у системі міжособистісних стосунків показує, що на початку вікового періоду діти переважно обговорюють ідею чужої людини, у старших підгрупах все частіше з'являються думки про якість стосунків. Їх розлагодженість використовується як підстава відмови від прийняття допомоги.

Аналізуючи вікові зміни доведень можна помітити, що починаючи з дев'ятого року життя (третя підгрупа) діти використовують більш широкі пояснення своїх позицій, з виокремленням мотиваційних основ та поєднанням декількох підстав.

Отже, виконаний аналіз засвідчує, що діти молодшого шкільного віку здатні виявляти певну вибірковість та обережність щодо суб'єктів допомоги. Основними підставами, які породжують небажання прийняти зовнішнє сприяння є соціальна непривабливість партнерів та відсутність налагоджених міжособистісних зв'язків. Ці механізми форму-

Таблиця 1

Представленість різних категорій міркувань про неприйняття дітьми допомоги від певних суб'єктів

Клас	Вік (у роках)	Заг. к-сть дітей	К-сть дітей, що виконали завдання		Кількісні показники основних категорій міркувань					
			к-сть	%	Відсутність ігноруючих тенденцій		непривабливість суб'єкта		особливості стосунків	
					к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
перший	6.5-7	62	49	79.0	7	14.3	22	44.9	20	40.8
другий	7.5-8	64	51	79.7	7	13.7	20	39.2	24	47.1
третій	8.5-9	69	61	88.4	8	13.1	18	29.5	35	57.4
четвертий	9.5-10	64	60	93.8	8	13.3	19	31.6	33	55.0
Показники по віковому періоду		259	221	85.3	30	13.6	81	36.7	112	50.7

Таблиця 2

Вибір молодшими школярами різних стратегій поведінки із невмотивованими суб'єктами допомоги

Основні типи позицій	Показники представленості різних позицій у кожній віковій підгрупі (у%)				Середні показники
	1 підгр.	2 підгр.	3 підгр.	4 підгр.	
позитивна	60.5	56.7	55.8	57.5	57.5
негативна	35.5	40	39.2	43.7	39.5
невизначена	4	3.3	5.0	-	3.0

ються у результаті засвоєння дітьми застережних нормативів, трансльованих дорослими, та індивідуального досвіду взаємодії з оточуючими. Їх існування вказує на підвищення соціальної компетентності дітей та розвиток варіабельності поведінки.

У той же час необхідно зазначити, що відмова від допомоги може зумовлюватися не лише особливостями стосунків і характеристик суб'єкта сприяння. Потенційні реципієнти допомоги не завжди налаштовані на її позитивне сприйняття. Відповідно це впливає на оцінку своєчасності просоціальних дій, їх ефективності та бажаності. Розуміння дітьми даних нюансів особистісних і міжособистісних процесів також є важливою лінією просоціального розвитку. Для обговорення цієї ідеї дітям було запропоновано поміркувати над тим, чому, вирішуючи складні завдання, вони не схильні звертатися за допомогою. Діти досить жваво розмірковували над цим питанням, часто вступаючи у дискусію з дорослими та іншими членами родини. Зокрема, мама одного із першокласників, який приймав участь у опитуванні, зазначає: «Було досить пізнавально і навіть неочікувано отримати такі відповіді від сина. Між Тимофієм і його старшим братом виникла ціла полеміка» (Тамара П.).

Поглянемо на основні підстави відмов від допомоги чи її пошуку у ситуаціях проблемного характеру, які були виокремлені дітьми. Зазначимо, що, як і при вирішенні любого іншого когнітивного завдання, частина дітей молодшого шкільного віку (6 відсотків) після нетривалого розмірковування від його подальшого вирішення відмовилися.

Всі судження дітей були згруповані нами до восьми категорій: постійного пошуку допомоги і її прийняття (1), категорії мотивації (2),

обов'язку (3), впевненості у своїх силах (4), емоційного дискомфорту (4), побоювання відмови (5), самопрезентаційна (6), турботи про партнера (7). Поглянемо на зміст кожної із зазначених груп.

До першої категорії («пошуку допомоги») були віднесені всі судження, у яких стверджувалася думка, про легке сприйняття допомоги («я завжди прошу допомогти», «мені завжди допомагають»). Ця підгрупа у загальній вибірці склала 7,3 відсотки. Зазначимо, що протягом вікового періоду кількість таких позицій зменшується (із 11,8 відсотка у наймолодшій віковій підгрупі до 3,9 відсотків у найстаршій).

На нашу думку, це закономірне явище, оскільки молодші школярі при вирішенні завдання пов'язують проблемність ситуації з виконанням навчальних задач, які на початковому етапі шкільного життя постійно супроводжуються і стимулюються дорослим. Друга категорія об'єднує судження діаметрально-протилежного характеру. Позначаючи різні мотиваційні підстави, діти обґрунтовують свою відмову від пошуку зовнішнього сприяння. У цьому контексті можна виокремити декілька мотиваційних ліній: прагнення до саморозвитку («хочу бути розумним», «хочу навчитися сам», «хочу зрозуміти»), оволодіння діяльністю («щоб зрозуміти і інше таке ж завдання»), самоствердження («хочу виконати сама, а не чийось розумом», «хочу показати себе кращою», «не хочу почуватися не розумним», «не хочу бути ліняєм»), самовідношення («вважаю себе гордою»), мотив нормовідповідності («хочу заробити чесну оцінку»). Відносно окрему лінію спонук утворюють мотиви соціальної групи («не хочу просити», «не люблю просити»). Уже перший погляд на мотиваційні характеристики вказує на те, що

Таблиця 3

Представленість різних груп суджень про небажаність отримання допомоги

Вікова підгрупа	Заг. к-сть дітей	К-сть дітей, що виконали завдання (у%)	Кількісні показники представленості основних груп доведень (у%)								
			1	2	3	4	5	6	7	8	
6,5-7р.	77	89,6									
7,5-8 р	79	89,9	11,8	39,7	5,6	5,6	26,5	5,8	2,9	2,9	
8,5-9 р	82	96,3	8,5	38,1	8,5	9,9	21,1	4,2	2,8	7,0	
9,5-10 р	76	100	5,1	40,5	7,6	13,9	20,3	2,5	2,5	7,6	
По періоду	314	94,0	3,9	36,8	2,6	15,8	19,7	2,6	5,3	13,2	

навіть дітям молодшого шкільного віку значно легше прийняти допомогу, якщо вона народжена з ініціативи суб'єкта допомоги, а не є відповіддю на просьбу. При отриманні допомоги діти мають здатність простежувати втрати для самооцінки та самовідношення. Однією із ліній суб'єктивного оцінювання допомоги є врахування потенційних загроз для розвитку власних можливостей і якостей. У цілому мотиваційна категорія обґрунтування позиції відмови від допомоги була виокремлена більше ніж у третини дитячих суджень (38,8 відсотків). Аналіз вікового генезу засвідчує, що протягом вікового періоду відбуваються певне переструктурування мотиваційних груп. Але в цілому в цілому представленість цієї категорії доведень особливо не змінюється. Зміни, що відбуваються є змістовими, а не кількісними.

Високий рівень представленості у всіх вікових підгрупах отримала категорія емоційного дискомфорту (21,9 відсотків). У дитячих судженнях звучить ідея потенційного емоційного розбалансування. Використовуючи різні шляхи доведень діти вказують на переживання, які виникають при необхідності звернутися за допомогою, або ж після її отримання («соромно», «неприємно просити», «я стидаюся», «незручно»). Простеження вікової динаміки цієї категорії нисхідна (із 26,5 до 19,7 відсотків). (Див. табл. 3.). Високий відсоток використання доведень цієї групи у наймолодшій віковій підгрупі, на нашу думку, зумовлений не лише сором'язливістю, але переживанням тривоги та страху, зумовлених необхідністю вступити у контакт з оточуючими. Близькою групою міркувань є самопрезентаційна категорія. Сюди увійшли ідеї двох типів: побоювання самопрезентаційних провалів («боюся осоромитися», «не хочу показати, що не вмію», «боюсь, що з мене сміятимуться») і прагнення підвищити свій статус у очах інших («хочу показати себе кращим»). Представленість цієї категорії у віковій вибірці незначна (3,4 відсотка). Все ж варто зазначити, що ця лінія доведень має висхідну вікову динаміку (із 2,9 відсотків у першій підгрупі до 5,3 відсотків у останній). Це вказує на позитивні вікові зміни самопрезентаційної стратегії, що підтверджується і нашими попередніми дослідженнями [2].

Цікавими, на нашу думку, є лінії доведення відмови від допомоги через категорію обов'язку та впевненості у своїх силах. Якщо у мотиваційній підгрупі діти використовували сволосполучення «я хочу», «я не хочу», то у судженнях категорії обов'язку зафіксоване розуміння і прийняття дітьми особистісних зобов'язань («я сам повинен виконати», «треба думати»). Категорія впевненості у свої сили по віковій вибірці посіла третє місце. У дитячих розмірковуваннях відмова обґрунтовується вірою у свої можливості («я сам зможу», «думаю, що впораюся», «я вірю, що справлюся») чи шляхом виокремлення особистісних характеристик («я розумна», «я горда», «я самостійний»). Вікова динаміка цієї категорії яскрава позитивна (з 5,6 відсотків на початку до 15,8 відсотків у кінці періоду).

Всі попередні групи міркувань переважно пов'язані з процесами самопізнання. Категорії «побоювання відмови» та «турботи про суб'єкта допомоги» мають інше спрямування. Погляд дітей спрямований на потенційних партнерів. Остання категорія об'єднує судження, у яких простежується розуміння інтересів інших людей. Декларуючи відмову від допомоги діти використовують судження: «не хочу гаяти час інших», «не хочу іншого напружувати», «не хочу обтяжувати»). Ця лінія доведень має висхідну динаміку (із 2,9 відсотків до 13,2 відсотка).

Отже, проведений аналіз засвідчує, що у період молодшого шкільного віку діти не лише добре поінформовані про сутність допомоги та її соціальну значущість, але й розуміють існування певних обмежень у цій системі міжособистісних процесів. У дітей простежується вибіркове ставлення до сприяння з боку оточуючих. Вони здатні виокремлювати мотиваційні підстави, які унеможливають прийняття допомоги чи роблять її менш привабливою. Здатність дітей адекватно оцінювати не лише проблемну ситуацію, але й соціальний контекст її перебігу є важливим аспектом розвитку когнітивних основ просоціальної поведінки. Правильна оцінка власних можливостей і просоціального потенціалу середовища забезпечує успішність особистісного розвитку.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Галанина В. В. Эмоционально-смысловые аспекты выполнения нормы взаимопомощи в младшем школьном возрасте: [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.13 / В.В. Галанина. – М., 2003-198 с
2. Гольцова Т. В. Особенности альтруистических представлений детей старшего дошкольного и младшего школьного возраста: [Текст] : автореф. дис....канд. психол. наук / Т. В. Гольцова. – Орел. – 2004. – 21с.
3. Корчакова Н. В. Психологічні особливості особистісної самопрезентації в молодшому шкільному віці: [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Н. В. Корчакова. – Ів.Франківськ, 2004. – 20 с.
4. Павелків Р. В. Просоціальний розвиток особистості / Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова. – Рівне: Вид. О. Зень, 2013. – 425 с.
5. Heiphetz L. A social cognitive developmental perspective on moral judgment / L. Heiphetz, L. Young Behaviour. – 2014. – vol.15. – p. 315–335.